

УДК 340.15:343.296

П. П. Музиченко

СОЦІАЛЬНИЙ ЗМІСТ ГОЛОВЩИНИ І НАВ'ЯЗКИ В СТАТУТІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО 1529 РОКУ

Розділ XI Статуту Великого князівства Литовського 1529 року зветься «Про головщини людей путних, селян і паробків». Серед науковців не існує чіткої думки про те, до якої галузі права слід віднести цей розділ. Відомий білоруський історик права І. А. Юхо беззастережно відносив його до кримінального права й процесу [1, с. 58]. Ближчою до істини є точка зору С. А. Лазутки, який вважає, що «строного правового визначення XI розділу дати не можна, тому що в ньому поряд з нормами кримінального права подекуди сусідять норми цивільного, адміністративного й речового права» [2, с. 427]. На наш погляд, незаперечним позитивом цього розділу є не те, що в ньому відбиті норми різних галузей права, а те, що застосовуючи ці норми до різних груп селянства — цієї основної маси населення Великого князівства Литовського, законодавець дає можливість провести його внутрішньосоціальну диференціацію. Критерієм цієї диференціації є такі види майнової винагороди як головщина і нав'язка.

На початку XX ст. розгорнулася жвава дискусія з приводу оцінки інституту головщини. Українські дослідники І. Малиновський і Г. Демченко зараховували цей правовий інститут до кримінального права [3; 4], а польський вчений А. Дубенський [5] — до цивільного. Литовський учений В. Андрюліс не відносив головщину ні до цивільного, ні до кримінального права, оскільки в часи Великого князівства Литовського не існувало поділу норм права на галузі [6]. Поділ на галузі права почав застосовуватися тільки з середини XIX ст. Основою системи права періоду, що розглядається, був поділ права на публічне і приватне. Кримінальні норми зливалися як з публічним, так і з приватним правом. Майнові відносини людей розглядалися як відносини людини з річчю. Порушення приватного права тягнуло за собою зобов'язання, виникнення, дія і припинення яких регулювалися зобов'язальним правом. Отже,

головщина — це не кримінальне покарання, а тільки зобов'язання відшкодувати сім'ї забитого нанесені збитки і тому її слід вважати одним із видів зобов'язань. Головщина вважалася додатковим покаранням і її розмір залежав від станової приналежності вбитого. Грошовим штрафом, який призначався за нанесення ран, побоїв, незначну крадіжку, яку було скоєно вперше, була так звана нав'язка. За Статутом 1529 року вона застосовувалася як основна і як додаткова міри покарання. Виникає запитання, чому законодавець цілий розділ присвятив головщині та нав'язці селянам?

Селянство було головним виробником продуктів. Селяни господарювали й обслуговували в порядку панщинних повинностей господарства феодалів. Вони ж становили й значну частину армії під час збору ополчень (посполитого рушення). У правових та інших актах того часу селян іменували людьми, простими людьми, підданими. Ці терміни охоплювали всіх селян або навіть усіх простих людей, включаючи й міське населення, без врахування їх майнового й правового становища.

Усі залежні селяни підрозділялися на людей господарських, залежних безпосередньо від великокнязівської адміністрації, людей панських (власницьких), залежних від окремих феодалів, і церковних, залежних від церков, монастирів і вищого духовництва. Найбільш заможні селяни, що виконували військову повинність чи несли іншу службу (гінці, візники, ловчі тощо), іменувалися боярами, путними людьми, боярами панцирними, боярами-слугами. Вони визнавалися вільними й за певних умов мали право переходу до іншого феодала. Основну масу залежних від феодала селян становили люди тяглі, нижчу сходинку яких займали паробки.

Зміст норм XI розділу Статуту Великого князівства Литовського 1529 року виділяє три категорії «простих людей». До першої, вищої, категорії належали путні люди й бортники (садівники, псарі, осочники, ловчі та ін.), які окремими артикулами Статуту поставлені в привілейоване становище. Ця вища категорія селян, як свідчать джерела, не була численною. За вбивство представників цієї категорії встановлювалися більш високі суми головщини. Відомості про них зафіксовані в більшості книг записів Литовської Метрики, поряд з путними й тяглими селянами перераховуються й згадані категорії селян. Наприклад, у становому записі Григорієві Астикасу на Дорсунішкський двір великого князя говориться: «Маєть онъ тотъ двор нашъ Дорсунішки в той суме пенезей деръжати з местомъ и зо всіми людьми... путъными и данъными, и тяглыми, и с конюхи, и с конокормъцы и з лейти, и съ псарцы, и з ловцы, и осочники, и съ соленики...» [2, с. 427].

Розподіл населення непривілейованого стану на різні категорії знаходимо в найдавніших пам'ятках права, починаючи із Законів Хаммурапі. Досить докладний розподіл селянського стану на різні категорії: вільних людей, смердів, слуг, холопів, челядь та ін. дається в статтях Руської Правди. Такий розподіл є й у Саксонському Зерцалі, й в інших пам'ятках

середньовічного права. Однак можна із упевненістю стверджувати, що такої докладної класифікації селянства на категорії, обумовлені їх головщинами, яку бачимо в артикулах XI розділу Статуту 1529 року, немає в жодній феодальній пам'ятці права. Звичайно, у реальному житті категорій селян, як уже вказувалося, було значне більше.

Головною ознакою, що визначала ту чи іншу категорію селян, залишався характер феодальної повинності або служби кожному феодалові окремо й феодальному господарству, феодальному суспільству у цілому. Саме ця ознака є вирішальною при визначенні привілейованого становища окремих категорій селян серед основної маси тяглого селянства. Між іншим, ця основна його маса в Статуті 1529 року досить стійко іменується одним терміном «чоловек». Якщо в артикулах розділу зустрічається термін «люди» без усякого додаткового пояснення (арт. 3 і 4), він означає тяглого, залежного селянина.

На найнижчому щаблі цієї категорії селян знаходилися невольні, визначенню правового статусу яких так чи інакше присвячена більшість артикулів розділу. Як підкреслює С. А. Лазутка, у нормах Статуту «переплітаються основи старого рабовласницького права з нормами, продиктованими феодальними відносинами» [2, с. 428]. І все-таки, у цьому синтезі норм двох правових епох переважають перші. Особливо яскраво рабовласницький і феодальний принципи права переплітаються в артикулах, що встановлюють подвійний штраф за побиття заміжніх жінок. Джерела свідчать, що в першій половині XVI ст. норма подвійного штрафу у Великому князівстві Литовському діяла й стосовно незаміжніх дівчат, як вільних, так і невольних, хоча в артикулах Статуту 1529 року вона й не була узаконена. Тим часом, в арт. I розділу визначена однакова винагорода за побиття й однакова головщина за вбивство вотчинних ремісників, і чоловіків і жінок усіх категорій селян, як вільних, так і невольних. Очевидно, що тут вартість жінки оцінюється виключно з погляду імунного права феодала, з позицій того, наскільки значним був нанесений йому збиток. Подібна правова норма зафіксована й в арт. 3, який встановлює однаковий штраф за невольних — чоловіків і жінок, оскільки вони є лише власністю феодала. Невільні («челядь невольна») у Статуті 1529 року визначаються декількома термінами: «челядин» (XI, арт. 8, 9; XII, арт. 7), «челядь» (VII, арт. 2; XI, арт. 5, 9, 11; XII, арт. 7), «челядь невольна» (XI, арт. 11; XII, арт. 7), «челядин невольний» (XI, арт. 8) або просто «невільний» (XI, арт. 1, 11), «невільник» (V, арт. 14; XI, арт. 12), «жонка невольна» (XI, арт. 3, 9, 12; XII, арт. 6), «паробок» (XI, арт. 2-4; XII, арт. 6) [7]. І хоча ця категорія селянства в період підготовки Статуту 1529 року була вже незначною, такою, що вже зникла з історичної арени, їй кодифікатори, як у цьому розділі Статуту, так і в інших (XII, XIII), приділили чимало уваги. Найбільш важливим положенням Статуту 1529 року про невольних є його узагальнююча норма про те, що «людина вільна ні за який злочин у неволю не повинна взяти бути» (арт. 6). Тим самим Статут звужував джерела інституту неволі, але не

ліквідовував його. У тимчасову неволю попадали так звані закупи (арт. 7). Закупництво є прадавнім правовим інститутом, відомим ще Руській Правді. Хоча закупництво у Великому князівстві Литовському, точніше в землях колишньої Київської Русі, було досить розповсюдженим, однак правове закріплення його норми одержали тільки в одному — арт. 7 XI розділу. Закупництво тісно перепліталось з інститутом неволі, а види його джерел ще мали багато рабовласницьких рис. Артикули XI і деяких інших розділів Статуту 1529 року повністю гарантували захист інтересів тих осіб, які надавали «купу» селянам. За своєю внутрішньою суттю тимчасова боргова залежність у цей період є скоріше кріпосницьким ніж рабовласницьким правовим інститутом. Саме цей факт і визначає певну дієздатність тимчасово невольних у Статуті 1529 року в арт. 5, 6 XI розділу. Судова практика того часу іноді визнає за невольними навіть право на викуп. Як правильно відзначав Г. В. Демченко, хоча в період кодифікації Статуту інститут неволі ще зберігався, він, однак, «уже втратив свій первісний характер: раб досягає деякого ступеня правоздатності й дієздатності» [4, с. 124].

Розділ XI починається нумерованим артикулом: «Перш за все про головщини путної людини і бортника». Вартість життя селянина і, в якійсь мірі, його місце в ієрархічній градації феодального суспільства визначалися важливістю служби, що виконувалася ним, а часто від цього залежало і його майнове становище. Це й регламентувало розміри головщини, яка, на думку Г. В. Демченка, уже в Статуті 1529 року мала «каральний характер» [4, с. 63]. Отже, вираз «перш за все...» у назві артикула висунув на перше місце дві категорії селян — людей путних і бортників. Вони йдуть поперед ремісників і навіть посадових осіб маєтку феодала, яким визначена та ж, в 12 рублів, головщина й в 3 рублі винагорода — нав'язка за побиття. Виникає питання, чи було правомірним таке їхнє піднесення? Про людей путних («бояри путні», «бояри панцирні»), як найбільш заможну верхівку селянства, можна відповісти ствердно, без усяких застережень. У всіх великокнязівських пожалуваннях при перерахуванні селян різних категорій вони завжди йдуть першими [2, с. 429]. Їхнє становище визначалося важливістю роботи, що виконувалася, зокрема путної, свого роду поштової, служби, яка вимагала наявності коней і в цілому заможного селянського господарства. Путні люди не тільки виконували різні дорожні доручення феодала, але й, як правило, супроводжували його у військових походах. Вони, на відміну від інших категорій селян, мали право на купівлю та продаж землі. В одному з актів за 1524 р., тобто ще до прийняття Статуту 1529 року, говорилося: «...и ж тые люди путные, а земли под собою мають купленные...» [8, с. 135]. Ось чому за їхні голови, як і за голови тіунів, ключників та інших селян, які виконували адміністративну службу в господарстві феодала, призначалася найвища головщина в 12 рублів. Такі розміри головщин затвердилися в судовій практиці, по суті, ще до прийняття Статуту й строго дотримувалися, особливо після його прийняття.

Точно так само й за побиття путного селянина присуджувалася більш висока винагорода — нав'язка в 3 рублі [9, с. 161].

Трохи проблематичним і не цілком виправданим є винесення в початок розділу бортників і об'єднання їх з путними людьми — вищою категорією селянства. Тим більше, що й головщини їх значно нижчі (8 рублів) наступних за ними в арт. 1 ремісників і в арт. 2 — представників адміністративного апарату маєтку феодала. В науковій літературі немає однозначного визначення цієї категорії селян. Справа в тому, що в деяких джерелах бортниками називаються мостобудівники воєнного часу, повинністю яких здавна було «будувати мости, проходи й інші військові спорудження» [2, с. 430]. Із цього випливає, що у Великому князівстві Литовському існували дві різні служби селян-бортників. У зв'язку з цим при трактуванні цієї категорії селянства виникає сумнів, про яких бортників йдеться в Статуті 1529 року. М. К. Любавський трактує їх як бджолярів і виробників меду [10, с. 323]. У Статуті дійсно мова йде про категорію селян, що займаються бджолиним промислом. Це підтверджує й переклад цього терміна на латинську мову словом *tellificiarius* (збирач меду). Дійсно, виробництво меду у феодалному господарстві того часу було важливою дохідною статтею. І все-таки, виносячи цю категорію селянства у своєрідне введення XI розділу, кодифікатори порушили послідовність. По-перше, як побачимо далі, у наступному арт. 1 цього розділу ряд селянських служб перераховується поряд з ремісниками, а їх головщини вище (12 рублів), інші ж категорії селян з такими ж розмірами головщин взагалі не внесені до артикулів розділу. Наприклад, за селян-данників встановлювалася, як і за бортників, така ж (8 рублів) головщина. Ця сума прямо зазначена в одній із справ від 13 листопада 1533 г. (тобто після прийняття Статуту), яку розглядав комісарський суд господарського маршалка Матея Войтеховича Яновича [9, с. 133]. Тому логічно бортники мали б стояти після ремісників і представників адміністрації господарства феодала в окремому арт. 4 разом із представниками інших категорій селянства, рівними їм за розмірами головщини. Цю «непослідовність» певною мірою усунули кодифікатори Статуту 1566 року, об'єднавши в арт. 1 відповідного розділу всі категорії селянства від вищої — панцирних слуг до нижчої — паробків [11].

В арт. 1 продовжене визначення головщин і нав'язок вотчинних селян-ремісників. Та обставина, що тут мова йде про вотчинних ремісників, підтверджують акти того часу. Крім того, ряд селянських служб: сокольники, візники, псарі, старші конюхи, які зазвичай в актах того часу перелічуються поряд з путними й тяглими селянами, не тільки в Першому, але й у Другому, і в Третньому Статутах занесені до артикулу, що встановлює головщини вотчинним ремісникам. Дійсно, їхня служба, пов'язана з безпосереднім задоволенням особистих потреб феодала, близька до перерахованих професій ремісників. Звідси й більш високі головщини. З іншого боку, аж до Статуту 1588 року немає ще чіткого

розмежування між вотчинними ремісничими й чисто селянськими службами. Виходячи саме із цього, кодифікатори й включили такі селянські служби, як візники, старші конюхи, сокольники та інші до розряду ремісничих. Головним вододілом між цими вищими категоріями селян, якщо навіть вони займаються ремеслом, є не реміснича, а тягла служба.

В артикулі встановлюється однаковий розмір головщини в 12 рублів як для ремісників, так і для ремісниць, незважаючи на те, чи будуть вони тяглими чи невільними: «І якби хто із цих ремісників був тяглий або невільний, то йому головщина така сама, а нав'язка — рубль». Кодифікатори, встановлюючи однакові високі головщини за селян-ремісників обох статей всіх категорій, виходили тут виключно із власницьких інтересів феодала.

У всіх пам'ятках феодального права адміністрація феодала, яка складалася, як правило, з тих же селян, навіть невільних, займала більш високе становище. Феодал прагнув провести грань між адміністрацією свого господарства й основною масою селянства. Це положення закріплене й у Статуті 1529 року, зокрема, в більш високих головщинах представникам адміністративного апарату господарства феодала: тіунам, приставам, ключникам та іншим, що й зафіксоване в арт. 2 XI розділу: «Головщину тіуну, приставу, ключнику, якби хто вбив кого із них на цій посаді, дванадцять рублів грошей, нав'язка за побиття при виконанні посади три рублі грошей». Слова з тексту артикула «при виконанні посади», «на цій посаді» саме й підкреслюють межу між селянами, що виконують адміністративні посади феодального господарства, та іншими. Така висока головщина й така висока нав'язка, рівні компенсаціям вищої категорії селянства — путним людям, покладаються їм лише під час перебування на цих посадах. Друга частина артикула: «А якби який тіун або пристав були звільнені з посади, то головщина їм і нав'язка такі самі, як тяглий людині», виразно вказує на це. Як свідчать джерела, такі такси головщин і винагород посадовим особам адміністративного вотчинного апарату мали давні традиції й особливо строго дотримувалися після прийняття Статуту 1529 року. Тіуни, пристави й ключники були найбільш діяльною частиною вотчинного адміністративного апарату. Умовно цю категорію селян можна було б назвати служивим селянством. Наступні два артикули — 3 і 4, які встановлювали головщини й нав'язки нижчим категоріям селянства — тяглим і паробкам, є своєрідним продовженням перших трьох. Тут головщини значно нижчі, ніж попередні: за тяглого селянина — 6 рублів, за паробка — 3 рублі; відповідно нижче й нав'язки: тяглому — піврубля, паробку — півкопи грошей.

Звертає на себе увагу те, що в арт. 3 і 4 законодавець, встановлюючи головщини й нав'язки вищим категоріям селянства й вотчинним ремісникам відхилився від формуляра, прийнятого в попередніх артикулах.

По-перше, у трьох перших артикулах усім перерахованим категоріям селянства й ремісникам головщини й нав'язки визначаються разом в од-

ному артикулі. В арт. 3 і 4 вони розмежовані: в арт. 3 встановлюються головщини за тяглих і паробків, в арт. 4 — навіязка. По-друге, в арт. 4 розділу досить чітко визначені подвійні компенсації дружинам тяглих і паробків: першим — рубль, другим — копа грошей. Цієї норми неухильно дотримувалися й у судовій практиці того часу на всій території Великого князівства Литовського. У деяких актах навіть підкреслювалося, що така навіязка призначається їм «водлугъ звичаю правъ», «водлугъ уфалы правъ» [12, с. 161]. Проте у всіх цих актах мова йде про замужніх селянок. У перерахованих артикулах XI розділу нічого не говориться не тільки про головщини, але й про навіязки незаміжнім жінкам-селянкам. Відповідь на це питання також знаходимо в судових актах того часу. У судовій справі за 1517 р. дочці путного слуги Губи призначена подвійна навіязка за те, що вона була викрадена якимось Давидком Світчицем. При цьому підкреслювалося, що така сума призначається саме тому, що її батько — путний слуга: «...дочку его казали есмо ему навязати два рубли грошей, бо онъ слуга путный» [13, № 333]. Наведений приклад дає підставу стверджувати, що на початку XVI ст., ще до прийняття Статуту 1529 року, незаміжнім вільним селянкам також призначалася подвійна навіязка. Але з якихось причин цю поширену на той час норму звичаєвого права не узаконив Статут, хоча така норма продовжувала діяти, що знов-таки підтверджують акти судової практики після прийняття Статуту. Так, в одному з них за 1550 р. знаходимо рішення віленського намісника Єпімаха, у якому за нанесення побоїв тіюнові Янушу і його дочці Зофеї винуватцеві пропонувалося: «...тивуну Янушу, паробку его, водле статуту, рубль грошей, а дочце тивуновой — копу грошей заплатити» [2, с. 434]. Тіун був, очевидно, «у вряді» і відповідно до арт. 2 йому покладалася навіязка в один рубль. Дівчина — дочка паробка, хоча й тіуна, який перебував на посаді, навіязку одержує лише як дочка паробка. Така навіязка дружині паробка узаконена в арт. 4. Отже, цей артикул у судовій практиці застосовувався й до дочок селян тяглих і невільних. Таким чином, усі селянки: і дружини, і вдови, і дочки, відповідно до звичаєвого права, яке збереглося й після прийняття Статуту 1529 року, за побиття або нанесену яким-небудь шляхом образу одержували в порівнянні із чоловіками подвійну винагороду. Артикул 4 розділу завершує узаконення досить важливих правових норм, що визначають розміри головщин і винагород усім категоріям селянства Великого князівства Литовського, починаючи з вищої — путних людей і закінчуючи нижчою — невільними.

Таким чином, аналіз артикулів XI розділу Статуту Великого князівства Литовського 1529 року, які встановлювали головщини і навіязки для селян, вказує, з одного боку, на значення селян для економічного розвитку держави, а з іншого — на існування соціальної диференціації селянства, яка з часом призвела до встановлення кріпосних відносин.

Л і т е р а т у р а

1. Юхо И. А. Правовое положение населения Белоруссии в XVI в. / И. А. Юхо. — Минск, 1978.
2. Лазутка С. Первый Литовский Статут (1529 г.) / С. Лазутка, И. Валиконите, Э. Гудавичюс. — Вильнюс, 2004.
3. Малиновский И. Учение о преступлении по Литовскому Статуту / И. Малиновский. — К., 1894.
4. Демченко Г. В. Наказание по Литовскому Статуту в его трех редакциях (1529, 1566, 1588 гг.) / Г. В. Демченко. — К., 1894.
5. Dubiński A. Głowszczyzna w Statucie litewskim trzecim / A. Dubiński. — Lwow, 1906.
6. Андрюлис В. Некоторые процессуальные особенности судебной защиты феодального движимого имущества по Литовскому Статуту 1529 года / В. Андрюлис // Первый Литовский Статут 1529 года : материалы респ. науч. конф., посвящ. 450-летию Первого Статута. — Вильнюс, 1982.
7. Статути Великого князівства Литовського. У 3 т. Т. 1. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / за ред. С. В. Ківалова, П. П. Музиченка, А. І. Панькова. — О. : Юрид. л-ра, 2002.
8. Литовская Метрика (1522–1530). 4-я книга судных дел. — Вильнюс, 1997.
9. Литовская Метрика (1528–1547). 6-я книга судных дел. — Вильнюс, 1995.
10. Любавский М. К. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно / М. К. Любавский. — М., 1915.
11. Статути Великого князівства Литовського. У 3 т. Т. 2. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / за ред. С. В. Ківалова, П. П. Музиченка, А. І. Панькова. — О. : Юрид. л-ра, 2003.
12. АВАК. Т. XVII. — Вильна, 1890.
13. Русская историческая библиотека. Т. XX. — Петербург, 1903.

А н о т а ц і я

Музиченко П. П. Соціальний зміст головщини і нав'язки у Статуті Великого князівства Литовського 1529 року. — Стаття.

У статті аналізуються норми, присвячені інститутам відшкодування шкоди за вбивство чи побиття селян — головщинам і нав'язкам. Робиться висновок про прямий зв'язок цих інститутів з соціальною диференціацією селян.

Ключові слова: селяни, головщина, нав'язка, відшкодування шкоди, Статут Великого князівства Литовського.

S u m m a r y

Muzichenko P. P. Social Contents of «Golovshchina» and «Naviazka» in Statut of the Grand Duchy of Lithuania 1529. — Article.

Norms, devoted the institutes of compensation of harm for murder or beating of peasants, are analysed in the article — «golovshchina» and «naviazka». Drawn a conclusion about direct connection of these institutes with social differentiation of peasants.

Keywords: peasants, «golovshchina», «naviazka», compensation of harm, Statut of the Grand Duchy of Lithuania.